

Лисенко Н. Є.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іспанської та французької філології
Київського національного лінгвістичного університету

СВІТОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІРОНІЇ У СУЧАСНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ ПОСТМОДЕРНО-ФАНТАСТИЧНІЙ ПРОЗІ МАЛОЇ ФОРМИ (НА МАТЕРІАЛІ ОПОВІДАНЬ Б. ВЕРБЕРА)

Анотація. Статтю присвячено розкриттю потенціалу іронії до творення можливих світів у сучасній французькій постмодерно-фантастичній прозі малої форми. Розглянуто іронію як лінгвістичний, зокрема текстовий, феномен. Схарактеризовано її природу, властивості, мовні та мовленнєві засоби творення іронічного смислу в постмодерному творі в контексті теорії можливих світів. Дослідження проведено на матеріалі оповідань Бернара Вербера.

Ключові слова: іронія, постмодернізм, фантастика, оповідання, можливий світ, мовні засоби, мовленнєві засоби.

Постановка проблеми. Іронічність є однією з основних ознак художнього письменства кінця ХХ – початку ХХІ століття, типологічною рисою постмодерну, знаком часу, витвори мистецтва якого, зокрема художні твори, просякнуті іронічною рефлексією. Як наслідок втрати впевненості в модерністських ідеалах, спроб знайти позитивне в класичному культурно-мистецькому спадку й незадоволення ним, у літературних творах сучасності виникає усвідомлена або несвідома пародія на навколишню дійсність, що стає об'єктом численних наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іронія є багатоаспектним феноменом, який уже не одне століття привертає увагу дослідників різних галузей гуманітарного знання. Як «специфічне заперечення, що виявляє розходження наміру і результату, задуму й об'єктивного сенсу в парадоксах пізнавальної і практичної діяльності» [1, с. 250] тлумачиться іронія філософами, котрі, намагаючись схарактеризувати її природу й сутність, убачають у ній прихований інтелектуальний механізм, що поєднує в собі «інтенціональність, двозначність, суперечливість та мінливість тону» [2, с. 4]. Із філософсько-естетичного погляду, іронія – це спосіб сполучення культури, в якій відбувається «перманентне переоцінювання цінностей і ментальності, що перебуває в стані постійної недовіри» [там само]. На думку психологів, іронія є захисним механізмом особистості, «зміненим знаком переживання ситуації, з мінуса на плюс», який додає до раціонального, до суто логічного сприйняття життя момент гри [3]. У філологічних студіях художнього тексту іронія трактувалась як насмішка, замаскована «зовнішньо благопристойною формою», троп, що виражає «глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення», або фігура (антифразис) [4]. Поворот лінгвістики до дослідження цілісного тексту, комплексного вивчення художньої комунікації, активні процеси інтелектуалізації мови переводять розуміння іронії на інший щабель (від риторичного прийому до відображення суб'єктивної модальності автора літературного твору, його стилю письма, зокрема в постмодернізмі, до специфічного світовідчуття та способу змалювання навколишньої дійсності).

Феномен іронії в художньому тексті вивчався з погляду лінгвістики тексту (І.Р. Гальперін, М.Ю. Орлов, С.І. Походня, О.Ю. Третьякова та ін.), лінгвостилістики (Т.О. Буйницька, Н.А. Ніколіна, О.Б. Шонь та ін.), лінгвопрагматики (Т.П. Андрієнко, Н.В. Ланчуковська, Гомлешко, Н.С. Зінченко, О.М. Кагановська та ін.), когнітивнолінгвістики (О.О. Брюханова, Дж. Х. Руїз). Мовні засоби вираження іронії розглядалися у зіставно-порівняльному вимірі (Ю.Н. Мухіна).

Питання дослідження саме постмодерністської іронії є на часі. Вона вивчалась як один із принципів постмодерністського текстотворення у сучасній прозі малої форми: американській (О.А. Бабелюк) та українській (О.М. Калита); як текстова домінанта ідіостилію автора, у лінгвокогнітивному аспекті із застосуванням теорії концептуальної інтеграції для виявлення механізмів утворення індивідуально-авторських іронічних смислів та формування іронічної оцінки (О.Я. Дойчик, І.В. Лесик).

Виклад основного матеріалу. У літературному тексті інтерпретація реальної дійсності відбувається крізь художній вимисел шляхом створення певного можливого світу [5, с. 151] (як можливого стану справ, можливого напрямку розвитку подій [6, с. 38]). Можливий світ художнього твору є відбитком альтернативних розумових станів, здатних фіксувати різні стани об'єктів, думок, знань суб'єктів, ситуацій, припустимих із погляду тих чи інших норм тощо [8, с. 75]. У наративній семантиці Л. Долежел розробив типологію можливих світів, яка ґрунтується на чотирьох типах модальностей [8, с. 113–123]: епістемічні; алетичні; деонтичні; аксіологічні. Останні виражають оцінку подій, зображених у творі.

Однією з характеристик постмодерної літератури є іронічне ставлення автора не лише до навколишньої дійсності, а й до самого себе, до людського існування загалом і до мови (як способу вираження свого внутрішнього стану) [9, с. 6]. У наукових розвідках на матеріалі таких творів іронію розглядають як категорію, споріднену з категорією суб'єктивної модальності, як один із засобів її вираження, що може бути реалізованим на різних рівнях організації тексту (від одиничного слова до цілого тексту). Оскільки, виражаючись засобами мови, іронія має текстовий характер [10, с. 403]. Таким чином, іронічність, сприяючи текстовій маніфестації образу автора, є «одним із можливих реєстрів світогляду митця» [9, с. 7], тобто одним із можливих світів індивідуально-авторській концептуальній картині світу.

Метою статті є виявлення й опис світовірного потенціалу іронії у постмодерно-фантастичній прозі малої форми. Дослідження проводиться на матеріалі оповідань сучасного французького письменника Бернара Вербера.

Особливістю художньої прози малої форми є тенденція до концентрації смислу, що сприяє зростанню вагомості змі-

сту, вираженого через підтекст за допомогою певних прийомів. Невеликий обсяг твору зумовлює той факт, що змістовне навантаження на кожне слово в ньому є більшим, ніж у текстах інших жанрів [там само]. Оповідання сучасного французького письменника Бернара Вербера, художній простір яких визначено нами як «гіпотетично-фантастичний можливий універсам» [11, с. 72], є припущеннями автора про долю суспільства, можливими варіантами розвитку подій як у разі певних трансформацій у стані справ на планеті Земля, здійснення сміливих наукових експериментів, так і в разі відсутності позитивних зрушень, якщо люди не схаменуться і не змінять свого ставлення один до одного, до довкілля й до самих себе. Будучи поєднанням різних жанрів (наукової фантастики, есе, детективу, антиутопії), проза малої форми Б. Вербера є іронічною, з елементами гумору й сатири.

Однією з рис іронії є її двоплановість, через яку розум і уява перебувають у постійному стані гри [2, с. 4]. У результаті поєднання двох протилежних планів (світів) (зі знаком плюс і зі знаком мінус) предмет іронічної оцінки постає в новому ракурсі, адже негативні явища подаються в позитивній «обгортці». Зіткнення двох суперечливих аксіологічних модальностей призводить до виникнення так званого «другого плану» повідомлення: експліцитно виражена інформація суперечить імпліцитній, створюючи ефект ошуканого очікування. Конфлікт між цими двома планами – фактичним і гіпотетичним – є конфліктом між породжуваними ними світами, що має за мету передати ставлення мовця (оповідача, персонажа) до об'єкта оцінки, наслідком якого є певна емоційна реакція реципієнта (читача). Останній для розуміння висловленого змушений зіставляти в уяві плани-світи, що перебувають у стані конфлікту. Перетин когнітивних просторів читача й автора твору, поєднаних простором тексту, породжує множинність можливих сценаріїв декодування закладеної в ньому іронії, тобто множинність можливих світів.

У сучасних лінгвістичних студіях (залежно від засобів, умов та суб'єкта іронічного висловлення) розрізняють іронію просту і комплексну (Х. Руїз, О.Я. Дойчик), ситуативну й асоціативну (С.І. Походня), іронію від автора й іронію від персонажа (К.А. Воробйова) тощо. Маючи спільний механізм утілення, заснований на семантичній двоплановості, виокремлені пари відрізняються тим, що для розуміння авторської іронії (як і асоціативної) потрібен контекст усього твору, тобто мегаконтекст [12, с. 13]. Іронія від персонажа (як і ситуативна, і проста) реалізуються лексико-семантичними та синтаксичними засобами в лінійному контексті – реченні або абзаці, в якому вони вжиті [9].

Постмодерно-фантастичні оповідання Бернара Вербера, об'єднані в збірку «L'arbre des Possibles», позначені авторською іронією, що знаходить вираження на всіх текстових рівнях. Наприклад, прикметник *antivieux* у виразах *les militants antivieux, une campagne «antivieux»* [15, р. 162–163] набуває іронічного смислу в контексті всього оповідання «La dernière révolte», де йдеться про боротьбу суспільства на рівні уряду проти літніх людей, наявність яких і необхідність у піклуванні про яких були визнані причинами соціально-економічних негараздів. Унаслідок словотвірних змін, значення прикметника *vieux* – qui est très avancé en âge, dans la dernière période de sa vie [13], заперечене префіксом *anti-*, має позитивне забарвлення. Однак у контексті твору ця позитивність заперечується. Заперечення, накладання негативного контекстуального значення на позитивне створює іронічний і навіть гротескний ефект, адже в сучасному суспільстві люди борються не проти

старіння з його наслідками, а намагаються знищити тих, хто старіє. Таким чином, спостерігаємо взаємодію двох можливих світів, що, заперечуючи один одного, породжують третій, аксіологічний світ, стан справ у якому є іронічне зображення об'єкта оцінки.

Лицемірство суспільства стосовно літніх людей передано в описі уніформи, машини та поведінки працівників так званої соціальної служби, що забирала старих у спеціальний притулок: [...] *le grand bus grillagé du CDPD, le fameux Centre de Détente Paix et Douceur. Le sigle était clairement affiché sur le véhicule, ainsi que le logo de ce service administratif : un fauteuil à bascule, une télécommande et une fleur de camomille. Des préposés en uniforme rose en sortirent, l'un d'eux dissimulant de son mieux le grand filet servant à attraper les retraités récalcitrants.* [15, р. 161]. Ефект ошуканого очікування створюється поєднанням словосполучень із семантикою насильницького захоплення й ув'язнення: *bus grillagé, le grand filet servant à attraper* зі словами та сполученнями слів із семантикою миру, відпочинку, релаксації та приємного проведення часу: *Détente, Paix et Douceur, un fauteuil à bascule, une télécommande et une fleur de camomille, uniforme rose*. Отже, можливий світ насильства, конфліктуючи зі світом миру й спокою, накладаючись на нього, породжує іронічний світ ошуканого очікування.

Для підсилення іронічного смислу висловлення автор уживає також фразеологічні сполуки: *Le gouvernement avait d'abord soutenu les anciens, du bout des lèvres, puis les avait bien vite livrés à la vindicte populaire* [15, р. 162]. Фразеологізм «*du bout des lèvres*» – «avec réticence» [13] – заперечує значення дієслова *soutenir* – «maintenir quelque chose dans une position grâce à un support, lui servir de support, d'appui» [там само], якого воно стоєть в реченні, унаслідок чого сполучення слів набуває іронічного значення «підтримувати удавано». До того ж фразеологічна сполука є вставною конструкцією з уточнювальною семантикою, що підсилює вже наявну в реченні іронію, передану виразом «*livrés à la vindicte populaire*». Антифразисне вживання словосполучення *la vindicte populaire* – «la poursuite d'un crime au nom de la société» [там само] породжує гротескний ефект – старість є злочинним, що переслідується задля захисту суспільних інтересів.

Засобами створення асоціативної іронії, вираженої на рівні мегаконтексту, є цитації, зокрема трансформовані рекламні слогани:

Premier slogan illustrant une nourriture pour chiens : «Flicky, la pâtée dont rêve votre grand-père». Elle représentait un chien montrant les crocs à un vieillard qui tentait de lui dérober son écuelle. Pendant ce temps, le ministère de la Santé placardait une affiche : «65 ans ça va, 70 ans bonjour les dégâts!» [15, р. 163]. Перший слоган ілюструє іронію, що виникає внаслідок несподіваної аналогії – старі люди створюють конкуренцію собакам у боротьбі за їжу. Іронія підсилюється коментарем *une nourriture pour chiens*, що містить алюзію на потребу собак у захисті від старих. Зіставлення двох можливих світів (собаки, що шкіриться, та старого, котрий намагається вкрати собачу миску) створює гротескний ефект і породжує третій світ, у якому старий – збірний образ усіх людей похилого віку, – ворог. Другий слоган – попередження Міністерства охорони здоров'я про те, що 70 років – це вік збитків і негараздів – є трансформованим рекламним закликком: «Un verre ça va, trois verres, bonjour les dégâts!», придуманим у 1984 році рекламистом Даніелем Робером і застосовуваним у ті часи в кампанії з боротьби з алкоголізмом. Трансформована, але впізнана читачем цита-

ція, переноситься автором у новий контекст, унаслідок чого виникає іронічний ефект. Актуалізований у свідомості читача світ, що ілюструє збитки для здоров'я від надмірного вживання алкоголю, накладається на світ, змодельований контекстом уривку: старість, зокрема вік після 70 років, є шкідливою для людини. Створений іронічний ефект підсилюється графічними засобами, як-от уживання заголовних літер: *Il n'était pas rare de trouver aux portes des restaurants la pancarte : ENTRÉE INTERDITE AUX PLUS DE 70 ANS* [там само].

Пародією на діяльність туристичних агентств із нерідко нав'язуваними ними послугами є фантастично-пригодницьке оповідання «Vacances à Montfaucon», в якому іронія реалізується в мовленні персонажів – діалогічному та внутрішньому. Ефект ошуканого очікування яскраво проілюстровано невідповідністю і навіть різким контрастом між тим, що персонаж хотів і очікував побачити, маючи намір переміститися в Париж XVII століття й проголошуючи патетично: *Le siècle de Louis XIV ! Cette période m'a toujours fait rêver ! Il suffit de relire Molière ou La Fontaine pour se rendre compte qu'en ce temps-là, les gens étaient raffinés. Je veux contempler les jardins, les fontaines, les lambris, les sculptures du palais de Versailles. Je veux m'initier à l'art de la galanterie, si important alors à la Cour. Je veux respirer l'air d'un Paris pas encore pollué [...]. Je veux retrouver le goût de l'authentique* [15, р. 43–44], і тим, із чим він зіткнувся в реальності того місця і часу:

Pierre Luberon évite de peu les ordures lancées depuis une fenêtre par une ménagère pressée. Ciel, il n'avait jamais imaginé le XVIIe siècle aussi sale ! Et toujours cette odeur d'urine et de pourriture. Normal : pas de tout-à-l'égout, pas d'arrivées d'eau dans les appartements, pas de vide-ordures, pas de services de voirie. [...]. Cochons et rats sont les éboueurs de l'époque. Les rues sont étroites et tortueuses. Pierre a l'impression d'être pris dans un immense labyrinthe nauséabond [15, р. 49].

Іронічний смисл твориться у цьому разі як лексико-семантичними: епітетами (*raffinés, sale, étroites et tortueuses, immense, nauséabond*), метафорами (*Cochons et rats sont les éboueurs de l'époque; un immense labyrinthe nauséabond*), так і засобами експресивного синтаксису: окличними реченнями (*Le siècle de Louis XIV ! Cette période m'a toujours fait rêver !*), анафоричним повтором (*Je veux*), однорідними додатками (*Je veux contempler les jardins, les fontaines, les lambris, les sculptures du palais de Versailles*), де перерахування об'єктів або перерахування з повторюваним запереченням (*pas de tout-à-l'égout, pas d'arrivées d'eau dans les appartements, pas de vide-ordures, pas de services de voirie*) створюють ефект накопичення. Чарівний світ Парижа XVII, породжений уявою головного героя після прочитання творів Мольєра і Лафонтена, різко контрастує зі світом побаченого ним у результаті переміщення в часі, формуючи новий можливий світ – розчарування й невиправданого сподівання. Бажання й очікування персонажа проголошені ним у діалозі зі службовцями агентства подорожей, а враження передані в його невластивому мовленні.

Описуючи стан гігієни того часу, автор удається до порівняння:

– *Monsieur le curé nous interdit de fréquenter les étuves. Il dit qu'il n'est pas normal que de bons chrétiens se retrouvent dans cette atmosphère brûlante et moite, pareille à celle de l'Enfer* [15, р. 53]. Іронічно-гумористичний ефект виникає в цьому разі завдяки асоціативним зв'язкам між порівнюваними об'єктами, що базуються на цих властивостях. Світ лазні, де гаряче й вогко, асоціюється зі світом пекла на основі загальноприйнятих

уявлень. Зіставлення цих двох світів породжує третій – заборони й відсутності необхідних гігієнічних процедур.

Оригінальним (не тільки з погляду змісту, а й за своєю формою) є оповідання «Arrêtons à les aimer», написане у вигляді наукової статті, де викладено результати досліджень інопланетян щодо поведінки, звичок та ладу життя землян. Стаття має план, розділена на параграфи, з нумерацією і назвами, що створює ефект науковості й уже цим налаштовує читача на іронічне сприйняття інформації. Автор статті – оповідач-інопланетянин, що надає інструкції читачам-інопланетянам щодо поводження з людьми, яких вони тримають за свійських тварин. Певне дистанціювання письменника від зображуваних у творі об'єктів, показ із незвичного боку, не нав'язуючи непритаманних їм якостей, породжує ефект відчуження, на якому базується іронія в оповіданні. Окрім описаних вище лексико-семантичних та стилістичних засобів, індикаторами іронічного смислу є авторські оказіоналізми (*humains de compagnie, humains d'appartement* [ibid., р. 13], *jabot-porte-monnaie* [ibid., р. 19], *humanicide, humanier* [ibid., р. 22]), значення деяких із них можна зрозуміти лише з контексту (*Chkronx, glapnawouet* [ibid.]) [14, с. 67–68]. Отже, в розглядуваному оповіданні світ інопланетян то існує паралельно зі світом землян, поки останні змальовуються як дивні істоти з іншої планети, то вміщує світи тих, котрі стали свійськими істотами й об'єктами піклування й забави для дітей.

Висновки. Світовірний потенціал іронії в сучасній французькій постмодерно-фантастичній прозі малої форми зумовлений двоплановістю досліджуваного лінгвістичного феномена, що, передбачаючи існування суперечності в експліцитно й імпліцитно вираженій інформації, породжує можливі варіанти декодування іронічного смислу, а отже, можливі світи, які, заперечуючи один одного, конфліктуючи, накладаючись, існуючи паралельно або передбачаючи включення одного світу в інший, творять світ іронічної оцінки об'єкта зображення. Перспективи наукового пошуку вбачаємо в дослідженні світовірного потенціалу інших видів комічного в сучасній французькій постмодерній прозі.

Література:

1. Філософський енциклопедичний словник / під ред. В.І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
2. Пигулевский В.О. Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму. Ростов-на-Дону: Фолиант, 2002. 418 с.
3. Киришбаум Э.И. Ирония как защитный механизм. URL: http://www.psydrive.ru/articles/4606_ironiya-kak-zashitnii-mehanizm.aspx.
4. Словник літературознавчих термінів. URL: <http://www.ukrlit.net/info/dict/vplot.html>.
5. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1993. 182 с.
6. Хинтика Я. Логико-эпистемологические исследования. Логика и методология науки. Москва: Прогресс, 1980. 448 с.
7. Донцов А.И., Баксанский О.Е. Схемы понимания и объяснения физической реальности. Вопросы философии. 1986. № 11. С. 75–90.
8. Doležel L. Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds. Baltimore, L.: The John Hopkins UP., 1998. 325 p.
9. Калита О.М. Засоби іронії в малій прозі (кінець XX – початок XXI століття): монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. 238 с.
10. Єрмакова О.П. Ирония и словообразование. Slavische Wortbildung: Semantikund Kombinatorik. Münster – London. Hamburg, 2002. С. 403–412.
11. Лисенко Н.С. Способи конструювання гіпотетично-фантастичного можливого світу в оповіданнях Бернара Вербера (на матеріа-

лі збірки «L'arbredespossibles»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Філологія». Одеса: МГУ, 2017. Вип. 27. Т. 2. С. 72–74.

12. Воробьева К.А. Лингвокультурологические и психолингвистические аспекты восприятия иронии в художественном произведении: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Челябинск, 2008. 21 с.
13. Dictionnairefrançais. Larousse: monolinguefrançais. URL : <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/vieux/81940?q=vieux#80971>.
14. Лисенко Н.Є. Референційність авторських новотворів у можливих світах Бернара Вербера (на матеріалі збірки оповідань «L'arbredespossibles»). Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції романістів «Структурно-семантичні і когнітивно-дискурсивні парадигми сучасного романського мовознавства». Чернівці: ЧНУ, 2017 С. 66–68.

Джерело ілюстративного матеріалу:

15. Werber B. L'ArbredesPossibles: AlbinMichel, 2002. 277 p.

Лысенко Н. Е. Потенциал иронии к мирозданию в современной французской постмодернистско-фантастической прозе малой формы (на материале рассказов Б. Вербера)

Аннотация. Статья посвящена раскрытию потенциала иронии к созданию возможных миров в современной

французской постмодернистско-фантастической прозе малой формы. Рассмотрена ирония как лингвистический, а именно текстовый, феномен. Охарактеризована ее природа, признаки, языковые и речевые средства создания иронического смысла в постмодернистском произведении в контексте теории возможных миров. Исследование проведено на материале рассказов Бернара Вербера.

Ключевые слова: ирония, постмодернизм, фантастика, рассказ, возможный мир, языковые средства, речевые средства.

Lysenko N. World creation potential of irony in contemporary French postmodern science fiction short-form prose (based on the stories by B. Werber)

Summary. The article focuses on the disclosure of the potential of irony to the creation of possible worlds in a modern French postmodern science fiction short-form prose. Irony has been considered as a linguistic, in particular, textual phenomenon. Its nature, features, linguistic and verbal means of creation of ironic meaning in a postmodern work in the context of the theory of possible worlds have been presented. The research has been conducted based on the stories by Bernard Werber.

Key words: irony, postmodernism, science fiction, stories, possible world, linguistic means, verbal means.